

2 Karaktärisering av kyrkoanläggningen

2.1 Kyrkomiljön

Söderby-Karls kyrka ligger på en kulle med långsträckt sluttning mot söder invid landsvägen mellan Norrtälje och Grisslehamn. Sluttningen ger kyrkan ett magnifikt läge, väl synlig åt söder och öster. Inom den rymliga kyrkogården som utvidgats flera gånger står klockstapelns på en höjd norr om kyrkan. Kring kyrkoanläggningen finns också klockargården på västra sidan landsvägen och prästgården belägen söder om kyrkan. Den långa traditionen som kyrkplats visas av att det med största sannolikhet har funnits en träkyrka i Söderby, sannolikt byggd på 1100-talet. Vid parkeringen norr om kyrkogården finns en sentida rödfärgad ekonomibyggnad som i denna karaktärisering inte berörs ytterligare. Söderby-Karl är en sammanslagning av Söderby och Karls socknar varför kyrkan ibland också kallas endast Söderby. Karls socken hade sedan medeltiden varit annex till Söderby. Socknarna slogs samman 1796 men det dröjde till 1812 innan den sista gudstjänsten hölls i Karls kyrka. Ruinerna av den finns kvar längs landsvägen mellan Söderby och Estuna. Sockensammanslagningen har också haft inverkan på utformningen av Söderby-Karls kyrkoanläggning, läktare, bänkar och kyrkogård utvidgades under 1800-talets första årtionden för att rymma Karlsborna.

2.2 Kyrkan

Kyrkan som troligen byggdes under första hälften av 1300-talet var redan från början så stor att vapenhuset är den enda utbyggnad som har gjorts genom tiderna. Vapenhuset tillkom antagligen senare under 1300-talet men dateringen är osäker. Kyrkan är byggd som en salkyrka med skalmurar av gråsten. Gavelrösternas yttre murar som är av tegel ligger till grund för dateringen av kyrkan. Såvitt känt saknar röstena blinderingar. Sakristian i norr är troligen byggd samtidigt med kyrkan, utbyggd 1910. Det finns dock olika tolkningar av kyrkans äldsta historia, där ovanstående tolkning är gjord av Ingeborg Wilcke-Lindqvist. Ann Catherine Bonnier menar utan att i detalj förklara bakgrunden att sakristian är kyrkans äldsta del och byggs invid en träkyrka på platsen.

Kyrkan har genomgått ett antal omdaningar och restaureringar som efter nybyggnadsskedet medfört förändringar. Givetvis har även mindre arbeten gjorts vid andra tidpunkter. Valv slogs och kalkmålningar tillkom vid 1500-talets början, vid mitten av 1700-talet tillkom stora delar av den nuvarande inredningen och fönster förändrades, 1792 putsades kyrkan och gjordes förändringar bl a i murverket. Fönstren togs upp till nuvarande storlek. 1910 togs kalkmålningar fram på väggar, bänkar byttes, uppvärmningsanläggning tillkom och ytskikt restaurerades. 1959 gjordes den senaste större restaureringen ledd av arkitekt Jörgen Fåk. Förutom övergång till elvärme innebar den inte några genomgripande förändringar.

Exteriören präglas idag av den omdaning som gjordes 1792 då kyrkan putsades och fönstren förstorades. Fasaden spritputsades 1910. Putsprofiler i fasaden tillkom redan 1792.

Karaktären är stram och rätvinklig och med de stora fönstren markerade genom slätputsade fönsternischer och detaljer i den i övrigt spritputsade fasaden. Såväl exteriört som interiört märks att kyrkan är påkostad, murarna är högresta och interiören innehåller många detaljer av hög kvalitet som till exempel predikstolen tillverkad av hovbildhuggaren Johan Ljung på 1700-talet.

Yttertaket är högrest. Sedan 1969 är det täckt med koppar som ersatte ett svartplåttak från 1899. Dessförinnan var kyrkan spåntäckt. Både vapenhus och sakristia har sadeltak.

Fönstren i långväggarna och östra gaveln fick sin nuvarande form 1792 med rundbågiga nischer och överstycken. Nuvarande grönmålade bågar torde vara från 1910 års restaurering och är gjorda med inre och yttre glas i samma båge. Fönstren på norra sidan togs upp 1792, något av dem först som blindfönster. Fönstren i korets gavel togs upp till nuvarande storlek 1748, innan dess fanns ett enda fönster i gaveln. Nuvarande glasmålningar föreställer korsfästelsen och uppståndelsen och är gjorda 1910 av konstnären och konservatorn C Wilhelm Pettersson som i början av 1900-talet även gjort arbeten i flera andra kyrkor i trakten.

Kyrkan har ingång genom två portaler. Vapenhusets yttre portal har en svagt spetsbågig nisch utåt, inåt en slät omfattning. Dörren är medeltida, utvändigt senare klädd med profilerad panel. Den inre portalen mot långhuset är en tresprångig spetsbågig öppning med en trädörr från 1959. Västra gavelns portal togs upp 1910 i vad som tidigare varit ett fönster. Fönstrets övre del finns kvar. Dörröppningen är rundbågig, dörren torde vara utbytt 1959. Mot kyrkan finns ett vindfång belyst med överljus från orgelläktaren, mot långhuset är en pardörr som liksom vindfånget är från 1910. Åt sidorna finns enkeldörrar som i söder leder till en förvaringsskrubb, i norr till den medeltida smala och vindlande murade spiraltrappa som leder till läktaren och långhusets vind.

Vapenhuset är relativt litet och har ett sekundärt slaget kryssvalv. Målningarna är samtida med kyrkorummets och iögonfallande med motiv från sagan om trollharen som tjuvmjölkar kon och hur djävulen hjälper en häxa att kärna smör. Vapenhusets golv är täckt av kalkstensplattor från 1910 liksom resten av kyrkan.

Mest utmärkande för långhuset är dess välbevarade målningar i valven samt ljuset från de stora fönstren. Snickerierna och andra detaljer i interiören är praktfulla men hålls tillbaka av en varierande färgsättning. Kyrkan hade ursprungligen ett trepassvalv av trä som togs ned när tegelvalven slogs under 1400-talet. Av stort byggnads- och teknikhistoriskt intresse är de bevarade ursprungliga takstolarna med rester av underlagsbrädor för trepassvalvet. De höga och luftiga tegelvalven är slagna i fyra travéer på sekundära tegelpelare. Travén längst i väster har ett kryssribbvalv medan de övriga är stjärnribbvalv. Kalkmålningarna i valven har aldrig varit överkalkade och är mycket klara och tydliga. Målningarna är utförda under 1400-talets sista år och med tydlig inspiration från Albertus Pictor när det gäller främst ornamentiken, till exempel akantusrankorna. Många motiv är hämtade ur Biblia Pauperum, de fattigas bibel samt målningar som illustrerar de kateketiska huvudstyckena, trosbekännelsen, Fader vår och Ave Maria. Målningarna i Söderby-Karl är också betydelsemässigt ovanligt konsekvent genomförda och antagligen har målaren haft en teologiskt bildad person till hjälp för valen av motiv. Målningarna på kyrkans väggar kalkades över 1748. När kyrkan restaurerades återskapades mycket av de dekorativa målningarna av C Wilhelm Pettersson, dock självfallet i en karaktär som skiljer sig från de bevarade ursprungsmålningarna i valven.

Kyrkans snickerier har tillkommit under lång tid och varierar i form och utförande, liksom de är målade i varierande kulörer.

Nuvarande öppna bänkar tillkom 1910 och målades 1959 i ekådring. Delar från den gamla bänkinredningen tillverkad i början av 1800-talet återanvändes.

Altaret är av tegel från 1600-talet och täcks av antependium. Altaruppsatsen, tillverkad 1749, bidrar med sina många statyer till en närmast teatral karaktär i koret. Innanför altaruppsatsens

ramverk står en Kristusstaty, vid sidorna statyer symboliserande Hoppet och Tron. Nedanför Kristusstatyn en kopia av Rubens Nattvarden i olja. Uppåt avslutas ramverket av en segmentbåge, på krönet en strålande Jehovasol flankerad av två änglabarn. Altaruppsatsen är marmorerad i mörkare grått med statyer i vitt och med förgyllda dekorationer. Altarringen är tillverkad av den lokale mångkunnige snickaren Möller 1765, planformen är svängd och skranket har rektangulära fyllningar.

Predikstolen tillkom 1761, tillverkad av bildhuggaren och hovbildhuggaren Johan Ljung i Stockholm och ersatte då en äldre predikstol från 1638. Utseendet följer altaruppsatsens. Korg och ljudtak har rektangulär planform med avskurna hörn. Den rikliga dekoren i guld samt ett blått snidat draperi kontrasterar mot den ljusst grå bottenfärgen. Mitt i draperiet sitter ett förgyllt gudsöga.

Orgelläktaren fick sin nuvarande utformning 1910 då bröstvärmnet med förgyllda detaljer tillkom. Läktaren är från 1600-talet eller äldre men har byggts om i många omgångar. Sin nuvarande utsträckning fick den 1817, dessemellan byggdes 1887 ett bröstvärm med svarvade dockor i samband med att en ny orgel byggdes. Orgeln som ännu finns kvar är byggd av Åkerman & Lund i Stockholm och har en nybarockfasad som likt läktarens bröstvärm är målade i ljusst grå kulör med ornament i guld..

Även i koret har funnits läktare, placerad i nordvästra hörnet där målningarna är bortnötta. Läktaren togs bort i mitten av 1700-talet.

Till det påkostade intrycket av kyrkan bidrar också belysningen i mittgång och kor med praktfulla malmkronor från 1600- och 1700-talen, en glaskrona samt ljusbärare längs väggarna.

I Söderby-Karl fanns i slutet av 1700-talet den pådrivande prosten Frankenberg. Denne låg bakom sockensammanslagningen och de stora arbeten som gjordes på kyrkan 1792. Frankenberg satte också igång arbeten med att göra om sakristians vind till sockenmagasin , troligen 1786. Det medeltida tegelvalvet togs ned innan projektet avslutades efter motstånd från socknen och landshövdingeämbetet. Sedan dess har sakristian ett plant trätak, sedan 1959 kompletterat med ytterligare ett träundertak. 1910 byggdes sakristian ut åt öster för att ordna rum för nedgång till sakristians källare där varmluftsapparaten för kyrkan uppvärmning placerades. Sakristians nuvarande karaktär har tydligast inslag från 1959 års restaurering då nuvarande skrudskåp, altare och eventuellt malmkrona tillkom men det finns även äldre möbler. Ingången från koret till sakristian består av en rundbågig öppning i en yttre nisch och en rundbågig plåtklädd dörr av hög ålder. Till sakristians vind leder en öppning från övre delen av korets norrvägg. Öppningen har förbundit sakristievinden med en sångläktare som funnits över sakristians ingång.

2.3 Kyrkogården

Kyrkan och klockstapeln är högt belägna vilket gör dem till ovanligt tydliga nav på kyrkogården, samtidigt är kyrkogården lummigt ombonad och på några ställen med karaktär av engelsk park med sina höga träd och delvis krökta gångar. Efter sammanslagningen av Söderby och Karls socknar omkring sekelskiftet 1800 utvidgades kyrkogården söderut 1827. 1889-1892 gjordes nästa utvidgning, denna gång åt norr och väster. Slutligen förstörades kyrkogården åt nordöst i slutet av 1970-talet. I denna del inrättades också en minneslund.

Kyrkogården förutom 1970-talets utvidgning är omgärdad av stenmurar, i norr är muren lagd av tuktade stora block, övriga sidor är i äldre utförande med kluven sten samt skolsten. Längs östra sidan är muren lägre och ligger idag i kyrkogårdens marknivå men syns tydligt från utsidan. Längs västra sidan finns ett långt medeltida murparti som är fogstruket på sidorna och övertorvat upptill. Den senaste utvidgningen av kyrkogården inramas av häckar. De äldre delarna av kyrkogården omges av en krans av lövträd, likaså är den norra och sydöstra delen lummig och ombonad av de många lövträden där.

Bland gravvårdarna finns ovanligt många äldre grusgravar, särskilt i den norra och östra delen. Dessutom finns ett antal gravvårdar med kors eller räcken av gjutjärn, typiskt för det sena 1800-talet. Särpräglat för Söderby-Karls kyrkogård är också att det finns ovanligt många gravar som omges av låga häckar.

2.4 Klockstapeln

Söderby-Karls klockstapel står högre och mörk invid kyrkan. Det spånklädda taket och röstena bidrar till det ålderdomligt allvarliga uttrycket. Sidorna är täckta med tjärad lockpanel. Klockstapeln var ursprungligen öppen, ett inristat årtal samt arkivuppgifter tyder på att den är byggd 1644. 1794 kläddes den in, taket höjdes och i botten inreddes bårhus och redskapsbod. De två klockorna är gjutna i Stockholm 1908 efter att befintliga medeltida klockor tagits ned och lämnats som delbetalning till gjuteriet.

2.5 Bårhus

1946 byggdes ett bårhus diskret placerat i slänten öster om klockstapeln. Bårhuset är gjutet i betong och har torvtäckt tak. Portarna är panelklädda, oljemålade i brun kulör.

2.6 Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning

Söderby-Karls kyrka är ovanligt påkostad vilket framgår av att den redan från början byggts så stor att den aldrig behövt byggas ut, förutom med vapenhus. Exteriören är påverkad av 1700-talets klassicistiska ideal då kyrkan putsades och fönster fick sin nuvarande form. Interiören präglas av rikliga kalkmålningar som aldrig skadats av överkalkning av påkostade snickerier från 1700-talet samt av det rikliga ljuset från de stora fönstren. Kyrkoanläggningen är högt belägen på en kulle invid landsvägen och har en omväxlande kyrkogård med många äldre träd samt exempel på äldre gravkultur.

Att särskilt tänka på vid användning och förvaltning av kyrkoanläggningen och byggnaderna

- Kyrkan och kyrkogården är vackert belägna på en kulle med öppen omgivning och utblick särskilt mot söder och sydväst.
- Kyrkogårdens stora upplevelsmässiga värde genom sitt läge, många äldre lövträd och gravvårdar.
- Kalkmålningarna i valven har aldrig varit överkalkade och är i mycket gott skick. De har stort dokumentvärde över dåtidens religiösa föreställningsvärld och har samtidigt stora skönhetsvärden genom sin klarhet och tydlighet.

- Ursprungliga takstolar, i Söderby-Karl också med bevarade rester av trepassvalvets konstruktion är ovanliga och utgör teknik- och byggnadshistoriska dokument av hög dignitet.
- Kyrkan har genomgått få förändringar vad gäller planform och utsträckning sedan den uppfördes vilket ger den stort arkitekturhistoriskt värde.

- Interiörens snickerier är delvis, särskilt altarpopsats och predikstol, av ovanligt hög hantverksmässig kvalitet. Förutom konsthistoriska värden visar de också den ställning socknen haft under lång tid.

2.7 Källor, litteratur och övriga uppgifter

ATA, Antikvariskt-topografiskt arkiv, Stockholm.

Bonnier, Ann Catherine, *Kyrkorna berättar: Upplands kyrkor 1250 – 1350*, 1987.

Rhezelius, Johan Haquini Rhezelii Monumenta Uplandica. Utgiven i Upplands fornminnesförenings tidskrift 1913-1915.

ULA, Uppsala landsarkiv. Kyrkans arkivalier bl a räkenskaper och sockenstämmoprotokoll. Refererade av Wilcke-Lindqvist.

Wilcke-Lindqvist, Ingeborg. Redigerad av Kilström, Bengt Ingmar. Söderby-Karls kyrka. *Upplands kyrkor* 114. 1982.

Wilcke-Lindqvist, Ingeborg. Söderby-Karls kyrka, i *Sveriges kyrkor band 5:2*, s 779-863, 1966.

Inventeringsdatum: 31 augusti 2007

Inventerare: Magnus Henriksson

Ansvarig för kulturhistorisk karaktärisering och bedömning: Magnus Henriksson

Rapportsammanställning: Magnus Henriksson